

*А. І. Кохан,
магістр державного управління,
аспірант кафедри публічної політики та управління,
Національна академія державного управління при Президентові України, м. Київ*

ВРАХУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ — ЕФЕКТИВНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ

*A. I. Kokhan,
Master of Public Administration, Postgraduate student of Public Policy and Management Department
National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv*

CONSIDERATION OF PUBLIC OPINION — AN EFFECTIVE MECHANISM TO ENSURE PUBLIC SUPPORT

У статті досліджено суть поняття "суспільна думка", умови її формування та роль у процесах суспільних змін. Розкрито взаємозв'язок між врахуванням суспільної думки у процесі прийняття рішень та забезпеченням суспільної підтримки, розглянуто механізми державного регулювання комунікацій у процесі розвитку суспільної думки.

The article examines the essence of the concept of public opinion, the conditions of its formation and role in the processes of social change. Reveals the relationship between public opinion into account in decision-making and the provision of social support mechanisms discussed government regulation of communications in the development of public opinion.

Ключові слова: суспільна думка, суспільна підтримка, суспільна участь, довіра до влади, прийняття політико-управлінських рішень, публічна політика.

Key words: public opinion, social support, social participation, trust in government, political decision-making, public policy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Запровадження урядом ряду важливих суспільно-політичних реформ в українському трансформаційному суспільстві зіштовхнулося з невизнанням державної політики модернізації. Прикладів можна навести кілька: адміністративна, податкова, житлово-комунальна, медична, пенсійна реформи та ряд інших політико-організаційних змін, до яких суспільство виявилось не готовим. Однією з причин такої ситуації варто назвати наступну: дистанціювання авторів політики реформ від суспільства, його настроїв, прагнень та очікувань як на етапі розробки, так і на етапі впровадження нових законодавчих актів. Між тим, аналітики оцінюють суспільну думку як "компас для політики і політиків". Саме недооцінка ролі суспільної думки і призвела до втрати суспільної підтримки реформ, недовіри громадян до обраного курсу та наступних кроків на шляху суспільних перетворень.

Зміцнення демократичних засад неможливе без систематичного вивчення й обліку суспільної думки, що є віддзеркаленням політичного плюралізму, способом реалізації гласності, удосконалення всієї системи суспільних відносин. Стан суспільних відносин, його конфліктність, оцінки — все це знаходить своє відображення у суспільній думці. Полярність інтересів сприяє розвитку та становленню нових суджень, ідей, рішень, активізує процес інституалізації громадянського суспільства. Сьогодні в Україні відбувається активний процес інституалізації суспільної думки. Не тільки на медійному ринку, але й у площині всього українського політичного досить затребуваною є діяльність з вивчення суспільної думки центрами соціологічних досліджень. Це лише перші кроки на шляху запровадження обов'язковості врахування суспільної думки у процесі прийняття рішень. Між тим, не прийнято відповідних змін до Конституції, не розроблені і

не закріплені в підзаконних актах механізми обліку суспільної думки структурними підрозділами органів влади. Іншими словами, суспільна думка ще не перетворилася в розвинутий інститут, що здійснює функції соціального контролю і керування та забезпечує підтримку політико-управлінських рішень органів влади.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Серед найвідоміших дослідників суспільної та громадської думки можна назвати Ф. Оллпорта, У. Ліппмана, Д. Блумера, Г. Катца, М.-де Флюера, С. Кара-Мурзу. Американський соціолог Ф. Оллпорт зазначає ряд показників, які вказують на те, що суспільна думка — це скоріше актуальне прагнення до удосконалювання чи запобігання чого-небудь, а не вираження тривалих диспозицій поведінки, що відрізняє суспільну думку від норми і переконань. Англійський філософ Джон Стюарт Мілль зазначав що цінність держави визначається цінністю її громадян.

Ряд досліджень у цій сфері можуть служити основою для розвитку соціології громадської думки у нових умовах, зокрема Б. Грушиним і Ю. Замошкіним здійснено розробку теорії соціальних спільностей, масової свідомості та громадської думки, Б. Фірсовим і Б. Докторовим проаналізовано її структуру, природу та функції. Філософські аспекти суспільної думки вивчали українські вчені Л. Губерський, В. Князєв, І. Надольний. У контексті технологій маніпулятивного впливу, пропаганди та зв'язків з громадськістю розглядають цю тематику Н. Грицяк, Т. Джига, Н. Драгомирецька, Г. Почепцов. Питання функцій та ролі суспільної думки у сучасному політикумі, взаємозв'язків влади та громадянського суспільства, діалогової комунікації, зворотного зв'язку, залучення громадськості до формування державної політики досліджували Е. Афонін, В. Горбатенко, Н. Дніпренко, М. Логунова, А. Михненко, О. Оболенський, О. Попроцький, В. Ребкало, С. Ситник, Ю. Сурмін, С. Телешун. Німецька дослідниця громадської думки Е. Ноель-Нойман у своїх дослідженнях інституційно ідентифікує громадську думку як раціональність, інструмент у процесі формування і прийняття рішень в умовах демократії, а також як соціальний контроль та сприяння у забезпеченні достатнього рівня згоди, на які можуть спиратися дії і рішення влади.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Малодослідженими залишаються питання ролі суспільної думки у процесах публічної політики; взаємозалежностей розвитку суспільної думки та формування суспільної підтримки політико-управлінських рішень центральних органів влади.

МЕТА СТАТТІ

Розкрити суть поняття "суспільна думка", визначити фактори, що впливають на її формування; шляхи та методи її вивчення, вказати механізми державного регулювання комунікацій у процесі розвитку суспільної думки; розкрити взаємозв'язок між врахуванням суспільної думки у процесі прийняття рішень та забезпеченням їх суспільної підтримки.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Президент України В. Янукович наголошує: "Одним із основних напрямів політики нової української влади на сьогодні є розвиток і залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації державного курсу, адже успіх реформ неможливий без громадської консолідації та широкої суспільної підтримки. Шлях до цього пролягає через подальше зростання відкритості публічної політики й державного управління для безпосередньої участі в них громадян і громадських об'єднань" [8].

Отже, чітко означилася потреба у встановленні неперервного двобічного комунікативного зв'язку, що наблизить владу до громадян, і, відповідно, підвищить ефективність спільно прийнятих рішень, що стане підґрунтям для забезпечення суспільної підтримки дій органів державної влади. У розвинених демократичних країнах світу, незважаючи на деякі відмінності в підходах до ролі людини в політиці й системі здійснення влади, сьогодні існує спільне розуміння і визнання (зокрема, й світовим співтовариством на рівні ООН) статусу особистості як джерела влади й первинного суб'єкта політики, необхідності його гарантії й забезпечення реального перетворення кожного громадянина у свідомого і вільного суб'єкта політико-владних відносин [6, с. 176—178]. Українська держава має виховати освіченого, соціально активного громадянина, зробити його своїм партнером у процесі прийняття рішень. Для цього необхідно знати його проблеми, побажання, оцінки, ставлення до суспільно-значимих подій та явищ.

Ефективність співпраці влади з громадянами можлива за умов їх високої політичної участі у процесі розробки та впровадження державної політики. Політична участь — це вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів і процес вироблення політичних рішень. Рівень та інтенсивність політичної неучасті населення впливає на форми й межі здійснення державного управління. Чим більше зацікавлених і активних у політиці громадян, тим меншим є обсяг втручання у сфері суспільного життя з боку органів державної влади (управління). Це компенсується різними формами організації населення для реалізації власних потреб та інтересів. Активна політична поведінка громадян ставить органи державної влади під контроль громадськості і підвищує рівень їх відповідальності. І навпаки, чим пасивнішим по відношенню до політики й влади є населення, тим більшим є обсяг та форми втручання (управління), доступні для політиків і представницьких органів державної влади [6, с. 176—178].

У наукових розвідках та у мас-медійному житті частіше зустрічається термін "громадська", а не "суспільна" думка. З'ясуємо відмінність між цими поняттями. Громадська думка — та, що є виразником стану певної громади, групи людей, об'єднаних спільністю інтересів. Зважаючи на це, пропонуємо визначення суспільної думки — як такої, що відображає оціночні судження та настрої всього суспільства. Громадська думка, як стверджують вчені Ю. Сурмін та А. Михненко [1, с. 110], — це тип масової суспільної свідомості, який виявляється в сукупності уявлень і оціночних думок із загальноз-

начущих проблем. Виникає і змінюється як стихійно (на основі досвіду, традицій, непередбачених подій тощо), так і шляхом цілеспрямованого формування. Суспільну думку формує громадська думка. Оцінка, яка міститься у суспільній думці, не є абстрактною, а відбиває позиції різних соціальних груп. Вона виникає на ґрунті громадського інтересу, що набуває високого ступеню актуальності і характеризується розповсюдженістю, інтенсивністю і стабільністю. Пік інтенсивності визначається гостротою проблеми, а сталість громадської думки робить її могутнім регулятором поведінки суспільства. Суспільна думка виконує цілий ряд функцій, у тому числі: оцінну, орієнтуючу, виховну, регулятивну, функцію соціального контролю, функцію регламентації.

Разом з тим вона підтримує одні види відносин, соціальні механізми і відкидає інші, регулюючи тим самим поведінку великих мас людей.

Умовами формування суспільної думки є: достатня поінформованість з питань, які пов'язані з даною проблемою, концентрація на ній уваги, потреба розглянути цю проблему на визначеному світоглядному рівні. Серед факторів, що впливають на її формування: масмедіа (ставить проблему у центр громадської уваги, стимулює активність); політичний режим; соціально-економічний стан та масово-психологічна атмосфера; соціально-психологічні характеристики носіїв громадської думки. Вивчаючи фактори, які в даний час за даних суспільно-політичних обставин мають найбільший вплив на суспільну атмосферу, органи влади мали б змогу їх вчасно змінити або ж внести корективи в обставини, що викликали ту чи іншу негативну оцінку. Розвиток суспільної думки залежить від багатьох факторів, що діють на мікро- і макрорівнях. Це стан соціально-економічних процесів і політичних відносин у країні, моральна атмосфера, кризовий характер свідомості, рівень зрілості конкретних соціальних груп і багато іншого. Розглядаючи періоди становлення суспільної думки, варто наголосити на наступних етапах. Формування спочатку уявлень, а потім вже думок і суджень про якесь явище починається з первинної інформації. Інформованість — необхідний етап у формуванні громадської думки, знання являють собою когнітивний елемент громадської думки. Ціннісний аспект громадської думки, вербальне відношення у формі ціннісних суджень з'являються у ході осмислення змісту інформації, які вже можна диференціювати за характером (позитивні, негативні, нейтральні), за інтенсивністю, за масштабом актуальності (проблема важлива для всього суспільства чи тільки для якоїсь соціальної групи).

Одним з каналів одержання інформації про суспільну думку є соціологічні дослідження. На відміну від інших каналів, вони дозволяють не просто зафіксувати, але і виявити, виміряти рівень соціальної зрілості, напруженості думки, їхньою перевагою є наукова обґрунтованість, надійність. У свій час англійський соціолог Бенджамін Кідд заявив, що наука формування і виміру суспільної думки стає основною наукою цивілізації, оволодінню якої всі уряди і всі зацікавлені структури влади присвятять у майбутньому свої зусилля. На прикладі США можна простежити як функціонує суспільна думка як соціальний інститут. Унікальним є досвід США у вивченні суспільної думки і врахуванні її в роботі

органів влади. Ще у 1935 році американський вчений, соціолог Джордж Геллап заснував Американський інститут суспільної думки. У 1958 році інститут був об'єднаний з низкою інших структур в Інститут Геллапа. Нині Інститут Геллапа двічі на тиждень проводить загальнонаціональні і регіональні опитування і публікує їхні результати в 150 газетах. Щомісяця видається журнал "Індекс суспільної думки", де публікуються результати з коментарями, діаграмами, схемами [5; 7].

Вивчення громадської думки в Україні здійснюється як державними органами, так і громадськими організаціями, науковими центрами. Деякі з них, щоправда, себе дискредитували в ході передвиборчих перегонів, коли виконували політичні замовлення певних політичних сил, фінансово-олігархічних груп інтересів, органів діючої влади, оприлюднюючи дані, що відповідали очікуванням замовника, здійснюючи маніпулятивний вплив на виборців. Об'єктивний підхід у подібних дослідженнях, незаангажованість є найкращим мірилом професійності у роботі і завоювання довіри громадськості. Однак, якими б повними і достовірними не були результати соціологічних опитувань, вони набувають ваги лише в тому випадку, коли тягнуть за собою відповідну реакцію — вчинення конкретних дій, прийняття рішень органами влади.

Щоденно спеціально підготовленими фахівцями інформаційно-аналітичних відділів чи прес-служб як центральних, так і місцевих органів влади для їх керівників здійснюються моніторинги ЗМІ, де зазначається, якою є реакція громадян на суспільно-важливі публікації. Крім того, місцеві адміністрації для центральних органів влади — Адміністрації Президента та Кабінету Міністрів України двічі на добу готують моніторинги суспільно-політичної ситуації в регіоні. Моніторинги далеко не завжди відображають реальну картину громадських настроїв, влада почасти свідомо замовчує факти загострення ситуації, певно що саме тому в більшості випадків відповідного реагування влади на небезпечні сигнали щодо невдоволення рішеннями чи бездіяльністю чиновників — не відбувається. Механізми попередження чи зняття напруги, термінового втручання у перебіг подій, початку конструктивного діалогу чи якихось інших ефективних дієвих засобів реагування на такі сигнали влада практично не вживає. У кращому випадку обмежується відповідною заявою прес-служби. Між тим, замовчування проблеми у відповідь на апогей негативних оцінок, пік розвитку громадської думки призводить до сплеску суспільних хвилювань та невдоволень. Соціальна напруженість підсилюється в зв'язку з поширенням соціального песимізму, стурбованості, непевності в майбутньому, підозрілості, агресивності, ціннісно-нормативним вакуумом, і внаслідок того, що суспільна свідомість не готова до сприйняття ряду соціальних проблем.

Недостатньо використовується у практиці органів державної влади зарубіжний досвід спін-докторства. Український вчений, автор численних наукових розвідок із PR-технологій у державній службі Г. Почепцов одним з перших запровадив цей термін у вітчизняному науковому вжитку і аргументував доцільність його застосування. Спін-докторство, що у перекладі означає "лікування події", в науці та практиці використовують

як технологію менеджменту новин. Йдеться не лише про механізми регулювання виходу інформаційних новин та співпраці органів влади зі ЗМІ. Зазначений метод доцільно використовувати у процесі проведення громадських слухань, консультувань з громадськістю, під час проведення інших комунікативних заходів, що сприяють залученню громадськості до прийняття рішень. Спін-доктор, використовуючи дані щодо вивчення громадської думки, оцінок останніх подій, формує "порядок денний" у процесі прийняття рішень, наповнює інформаційний простір, вносить корективи у комунікативні процеси, здійснюючи, зокрема, й контроль над потоками вхідної та вихідної інформації, що не повинні дискредитувати імідж держави та влади, вносити розбрат у суспільство, шкодити суспільним інтересам. Як зазначають американські дослідники, те, що в урядових колах називають управлінням новинами, — справа більш ніж складна, оскільки органічно пов'язана з формуванням та змінами громадської думки, яка дуже чутлива до замовчування, неправди чи брехні. Г.Л. Тульчицький зазначає, що управління новинами — "вищий пілотаж" роботи зі ЗМІ, коли акцент фактично переноситься з інтерпретації новин і подій на створення самих подій. Він вважає, що менеджер новин не стільки впливає на журналістів, скільки на факти, їм доступні.

Забезпечення рівноваги, балансу між свободою інформації та контролем над нею дозволили б досягнути консенсусу у суспільстві, забезпечити суспільну підтримку влади. Однак в Україні, як і в ряді інших пост-тоталітарних країн, ця практика зводилася до запровадження цензури та так званих "темників". Натомість сьогодні, утверджуючи демократичні цінності свободи слова та плюралізму думок, держава надала приватним власникам ЗМІ право формувати редакційні портфелі у відповідності з їхніми статутними документами, скориставшись цим, вони не обтяжують себе обов'язком надавати громадянам якісний інформаційний продукт. Вплив ЗМІ на формування "порядку денного", згідно з теорією Уолтера Ліппманна (вона заснована на різниці між тим, про що ми думаємо — та що саме ми думаємо), полягає в тому, що мас-медіа впливають саме на когнітивний рівень, пов'язаний із знанням. ЗМІ обирають пріоритетні теми (на їхню думку) і поширюють їх серед людей. Вплив мас-медіа на суспільну думку є досить різновекторним: їм немає рівних в оперативності поширення інформації, масовості розповсюдження серед різних соціальних груп, регулярності подачі повідомлень, що сприяє формуванню стабільної суспільної думки. ЗМІ не тільки формують погляди, прогнозують змінні тенденції, але й забезпечують зворотний бік суспільної думки через свої ж канали надходження інформації.

Важливо зазначити, що за таких обставин державні ЗМІ диктують свої "правила гри", а приватні розставляють власні акценти. Саме ЗМІ "розкручують" події теми (пов'язані з певною резонансною подією — візити, зустрічі, угоди, форуми, нові нормативно-правові акти тощо). У ході передвиборчих перегонів ЗМІ розставляють свої акценти відносно діяльності та оцінок тих чи інших кандидатів, і ті ж самі акценти, якими стурбовані виборці, вони сприймають, як свої власні. Практика діяльності мас-медіа свідчить про те, що комуніка-

тор (редакція газети, журналу, радіо і телепередач та ін.) повинен ретельно ставитися до обрання проблем, які виносяться на обговорення мас. У той же час жодна висунута мас-медіа проблема не може бути сама по собі поштовхом, відправною точкою для формування громадської думки, якщо вона не містить у собі: а) громадського інтересу; б) актуальності; в) дискусійності. Медіа формують суспільну думку і відображають її. А ще — вивчають і враховують її — і в цьому мають значну перевагу перед владою, а значить, мають непомірно вищий відсоток суспільної довіри та підтримки.

Неоднозначність характеру суспільної думки — поєднання в ній конструктивного й деструктивного начал — почасти ускладнюють процес прийняття органами влади відповідного рішення, але уникнення його якраз і носить більш серйозні суспільні наслідки у вигляді втрати довіри до влади. Довіра до влади — ставлення до органів державної влади та посадових осіб, їхньої діяльності, яке базується на вірі, переконливості та впевненості громадян у надійності, компетентності, сумлінності, щирості, чесності даної влади. Непохитність довіри до влади іменується легітимністю влади. Легітимна (законна) влада спирається на згоду й підтримку народу, створює порядок за допомогою довіри. Нетотожність легітимності та довіри не виключає їх взаємозв'язку: довіра й повага до влади є основою її легітимації. [1, с. 42, 43].

Формами виявлення суспільної думки є вільний вираз громадянами в найрізноманітніших формах своїх оцінок, суджень (референдуми, обрання органів влади, збори, маніфестації, листи в органи управління і масової комунікації, вибіркові опитування, обстеження, зондажі та ін.), позиції з різних питань громадського життя, ставлення до подій і фактів соціальної дійсності, постійне використання громадської думки державними органами і громадськими організаціями на базі нормативних актів, які б забезпечували її включеність у систему соціального управління, систематичне і широке обнародування результатів вивчення громадської думки.

Демократизм суспільства вимірюється ступенем залучення громадян до вирішення загальносуспільних проблем, вивчення та врахування у процесі прийняття рішень суспільної думки. Дієвими засобами партнерства влади з громадськістю, як свідчить демократична практика, є такі форми співпраці, які покликані здійснювати громадський контроль за діяльністю органів влади і виступають реальним проявом розвиненості демократії. Серед них можна назвати такі форми, як: громадські ради, громадські дорадчі органи, громадські ініціативи, консультативні громадські структури, громадські слухання, круглі столи, неформальні зустрічі, громадську освіту, референдуми тощо. Комунікативно керований громадською думкою процес легітимації владних рішень, — вважає В.Набрус-ко, — стає запорукою сучасної демократії, як і диференційним критерієм авторитарних і неавторитарних режимів. У сучасній соціології масових комунікацій у зв'язку з цим створюється новітня парадигма діалогічно-моніторингової спрямованості, в рамках якої громадська думка, а не суб'єктивно визначена кабінетна доцільність стає наріжним каменем програмування системно-політичних рішень [7].

Процес прийняття рішень та врахування громадської думки передбачає комплексний характер соціологічних досліджень. Використання соціологічних методів дозволяє забезпечити репрезентативність відомостей про функціонування громадської думки, змін її стану; регулярність отримання відомостей у часі; оперативність їх обробки і аналізу; зіставлення даних про громадську думку, отриманих у різний час і різними способами; достатньо високу надійність інформації; задану глибину відбиття. Це дає можливість підвищити пізнавальну і управлінську цінність висловлювань громадської думки. Вирішення цих завдань передбачає переведення процесу вивчення громадської думки на вищий рівень як в теоретико-фундаментальній, так і в емпіричній сфері — удосконалення і стандартизація методик опитування, формування пакетів програм обробки даних, створення мережі центрів вивчення громадської думки, організація баз даних і банків соціологічної інформації.

ВИСНОВКИ

1. В Україні відбувається активний процес інституціоналізації суспільної думки. З'явилася спеціалізована діяльність з вивчення суспільної думки, виникли відповідні організаційні структури — численні центри її вивчення. Однак аналіз і облік суспільної думки не стали обов'язковими моментами прийняття управлінських рішень. Суспільна думка ще не перетворилася в розвинутий інститут, що здійснює функції соціального контролю і керування. У сучасних умовах загальною тенденцією розвитку є: зростання залежності процесу інституціоналізації суспільної думки, її ефективності від розвитку демократії; посилення взаємозв'язку суспільної думки і засобів масової інформації.

2. Зміцнюючи та розвиваючи демократичні цінності в українському суспільстві, впроваджуючи механізми спільного прийняття політико-управлінських рішень, держава повинна створити належні умови для вільного формування та вираження громадської думки. Такий підхід до політики й державного управління забезпечить реалізацію двох важливих завдань демократизації системи владних відносин: щодо розвитку людини як суб'єкта політики й державного управління, набуття громадянами якостей, які необхідні для їх активної участі в формуванні та реалізації державної політики; та щодо сприяння контролю за діяльністю політико-управлінських структур з боку суспільства.

2. Органи публічної влади повинні систематизувати процес вивчення та врахування суспільної думки під час формування державної політики; запроваджувати у роботі з громадськістю комунікативні техніки, що забезпечують ефективний зворотний зв'язок; встановлювати обмеження на політичну маніпуляцію; забезпечити достовірність поширюваної в просторі інформації.

3. З метою підвищення ефективності вивчення та використання суспільної думки в процесі прийняття політико-управлінських рішень доцільно [2; 3; 4]: вдосконалення процедур та усталення практики участі громадськості у формуванні та реалізації політики на усіх рівнях, здійснення громадського контролю за діяльні-

стю органів публічної влади; забезпечити систематичне проведення консультацій з громадськістю щодо головних питань гуманітарної, соціально-економічної політики та екологічних питань; забезпечити інформаційну прозорість діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, зокрема завчасне оприлюднення проектів нормативно-правових актів на веб-сайтах органів державної влади; забезпечити створення та сприяти роботі громадських рад та інших консультативно-дорадчих органів при органах державної влади та органах місцевого самоврядування; сприяти проведенню громадських експертиз діяльності органів виконавчої влади, громадських антикорупційних експертиз нормативно-правових актів та забезпечити врахування рекомендацій за підсумками таких експертиз; забезпечити методичну підтримку та підвищення спроможності органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо реалізації процедур залучення громадськості до формування та реалізації державної політики; урегулювати питання обов'язковості ухвалення органами місцевого самоврядування статутів територіальних громад і визначення в них процедур залучення членів територіальних громад до вирішення питань місцевого значення.

Література:

1. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. — К.: НАДУ, 2010. — С. 110.
  2. Закон України про доступ до публічної інформації № 2939-VI від 13.01.2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2939-17>
  3. Закон України про інформацію: від 02. 10. 1992 р. № 2657-XII, зі змінами [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2657-12>
  4. Закон України Про об'єднання громадян № 2460-XII від 16.06. 1992 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2460-12>
  5. Іванов В. Ф. Соціологія громадської думки і журналістики // В.Ф. Іванов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1276>
  6. Концептуальні засади взаємодії політики й управління: навч. посіб. / Е.А. Афонін, Я.В. Бережний, О.Л. Валевський [та ін.]; за заг. ред. В.А. Ребкала, В.А. Шахова, В.В. Голубь, В.М. Козакова; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. — К.: НАДУ, 2010. — 299 с.
  7. Набрusco В. І. Громадська думка як предмет політико-соціологічного дослідження / В.І. Набрusco [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1587>
  8. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України // Президент України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/poslannya2012-993-d0.pdf>
- Стаття надійшла до редакції 10.04.2013 р.*